

Bicskei Éva

TRAUMÁS NEUROTİKUSOK REAKCIÓSMÓDJÁNAK ATAVISZTIKUS FORMÁI

Töredékek egy Ferenc József-büsztről

A Magyar Tudományos Akadémia 2018 elején vásárolt (*vissza*) egy márvány-szobor-töredéket: egy a kutatás- és gyűjtéstörténetben mindeddig ismeretlen¹ monumentális Ferenc József-büsztből megmaradt, roncsolt fejrészt. A következők ezt az éppen száz éve készült szoborművet mutatják be: keletkezés-, aktualizálás- és pusztulástörténetét, valamint azt, hogy hogyan mediálta (át-politizált) színhelyként és intézményként az Akadémia – ezen és más (Habsburg-)emlékműveken keresztül – „trón és nemzet” viszonyát.

I.

A Tudós Társaság, azaz a Magyar Tudományos Akadémia és a Habsburgok kapcsolata többször és radikálisan változott az intézmény fennállása során. Az alapítók közt volt József nádor (1776–1847), aki a Társaság hivatalos pártfogója lett. Az 1848–1849-es forradalmat és szabadságharcot követően, amikor az abszolutisztikus kormányzat korlátozta az egyesületek, civil szerveződések működését, a Társaság nyilvános, közös ülései is szüneteltek. A nemzeti mozgalmak újbóli megerősödésével vált az intézmény (és épülő neoreneszánsz székháza) a nemzeti közösség (erejének) megtestesülésévé az elnyomó hatalommal (és a kortársak számára azt szimbolizáló barokk budai királyi palotával) szemben.² (Éppen legitimáló ereje miatt járt Ferenc József császár [1830–1916] kétszer is az újonnan emelt épületben 1865-ben, gesztust téve a kiegyezés érdekében.)

1867 után megnyílt az út a nemzetit képviselő tudós közösség *de facto* állami szervvé válása előtt (vezetőinek köszönhetően is, akik gyakran egyidejűleg vallás- és közoktatásügyi miniszterek is voltak). Így érthető, hogy a századfordulóhoz közeledve, a nacionalizmus (régiónbeli) felerősödésével, majd pedig különösen az első világháborút követően, az Akadémia ragaszkó-

1 Egyetlen említése, téves azonosítással: BORÓVI Dániel, *A szecessziós uralkodóportré és Ligeti Miklós fehértemplomi Ferenc József-szobra = A hosszú 19. század*, szerk. KERÉNYI B. Eszter. Gödöllő, Gödöllői Királyi Kastély és Gödöllői Városi Múzeum, 2017, 44. (41. lábjegyzet)

2 *150 éves az Akadémia székháza: Épület-, intézmény- és gyűjteménytörténet*, szerk. BICSKEI Éva, UGRY Bálint, Bp., Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2018. motio 35.1–6; sessio 3.1.5; sessio 3.4.1.

dott a *duális* Monarchiához (és az azt megtestesítő Habsburgokhoz) a berendezkedés nyújtotta előnyök miatt, illetve magáévá tette a magyarság kultúrfölényének ideológiáját.

Ezzel összefüggésben, a tudós közösségen (mint intézményen) belül fokozatosan tért nyertek a Habsburgok: Rudolf főherceget (1858–1889) 1878-ban választották tiszteletbeli taggá, a nádori ágból származó József Károlyt (1833–1905) 1888-ban (ő egyébként már 1881-től igazgatótanácsi tag volt, és tudományos munkássággal is bírt a cigányság nyelvét és kultúráját kutatva). Fia, József Ágost (1872–1962) főherceg 1906-ban lett igazgatótanácsi tag, 1917-ben tiszteletbeli tag, 1936-ban pedig akadémiai elnök (!). 1945-ben fosztották meg posztjától és tagságától; és a család ezzel el is tűnt az Akadémia életéből.

II.

A Monarchia államgépezetébe való kvázi betagozódás, a Habsburgokkal való lassú összefonódás az intézmény önképén, azaz reprezentációján is nyomot hagyott. A fennállás korai időszakára jellemző, a tudós közösség kiemelkedő tagja-ira arcképük kifüggesztésével való alkalmi megemlékezések mellett a milleniumhoz közeledve megjelentek az intézményi emlékezet egyéb formái is, és ezekbe az új reprezentációs sémákba épültek be a Habsburgok megjelenítései.

A századfordulón az elnöki tanácsteremben alakították ki azoknak a kiexponálás utáni akadémiai vezetőknek a portrégalériáját, akik a vallás- és közoktatásügyi miniszteri posztot is betöltötték vagy részt vettek az állam irányításában.³ Ide került az elhunyt Rudolf főherceg Benczúr Gyula (1844–1920) által festett egész alakos arcképe⁴ – Ferenc József ajándéka – is 1892-ben, illetve József Károly Stróbl Alajos (1856–1926) által készített bronz büsztje⁵ – a család adománya – 1906-ban, jelezve az állam és egy *de facto* állami szervvé váló (de alapszabályait tekintve még mindig inkább közösségi, egyesületi) szerveződés eltérő (hatalmi és intézményi) struktúráinak különös keveredését, vagy inkább (a Monarchiával és az azt megtestesítő Habsburgokkal való) összenövését.

De a „jelen” megemlékezése fordult (volna) intézményi múlttá, hivatalos történelemmé 1898-ban is. Az Erzsébet királynéra (1837–1898) való országos kommemoráció részeként az Akadémia is gyűjtést indított egy a székház előcsarnokában lezajlott esemény megörökítésére: arra, ahogy a királyné koszorút helyezett Deák Ferenc (1803–1876) ravatalára.⁶ Az adakozás azonban rövid időn belül elhalt, az ügyet pedig elfektetették.

3 150 éves az Akadémia székháza..., i. m., societas litteraria 1.1–1.5.

4 Olaj, vászon, 261 × 155 cm. Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok, ltsz. 2282.

5 Bronz, 84,5 cm. MTA KIK.

6 A M. Tud. Akadémia 1898. szeptember 12-ikén tartott Rendkívüli Ülésének Jegyzőkönyve, Akadémiai Értesítő, 1898. szept. 15. (9. kötet, 9. füzet), 414. A M. Tud. Akadémia jegyzőkönyvei: Huszonötödik akadémiai ülés: Nyolczadik összes ülés: 1898. október 3-án, Akadémiai Értesítő, 1898. okt. 15. (9. kötet,

Másfél évtizeddel később Holló Barnabás (1865–1917) szobrász volt az, aki (feltehetően Kőrösi Csoma Sándor [1784–1842] tibetológust ábrázoló márvány büsztjének [1912]⁷ az Akadémiára való beszállításával, illetve a budapesti Erzsébet királyné-emlékmű tervpályázatának második etapjával járó, megeléklődéssel összefüggésben) tudomást szerzett az egykori szoborállítási szándékról, és egy az eseményt ábrázoló *bozettót* ajánlott fel az elnökségnek 1913 nyarán.⁸ Némi adminisztratív huzavona és a művész számára nyilvánvalóan kínos, többszöri és többek általi véleményeztetés, valamint változtatások kérése után a tervezetet elfogadták.⁹

A reprezentatív emlékmű gyorsan elkészült: 1914. november 19-én, Erzsébet napján leplezték le az előcsarnokban.¹⁰ A Monarchia ekkor már hónapok óta hadban állt; a királyt képviselő (a nádori ágból származó) Jenő főherceg (1863–1954) és Berzeviczy Albert (1853–1936) elnök így szimbolikus politizálásra, sőt háborús – „trón és nemzet” győzedelmes összefonódását hirdető – propagandára használta a felavatás alkalmát. Egymást visszhangzó beszédekben úgy vélték, hogy Deák és Erzsébet (domborműve) éppen ezt a kapcsolatot mediálta, „alkotmányunk visszaállítás[át] s nemzeti jogaink és életünk maradandó összhangj[át] a monarchia és a dicső uralkodóház nagy, európai rendeltetéséből folyó hatalmi állásával és érdekeivel [kapcsolva össze, és ez az összekapcsolódás] legdúsabb, legáldásosabb gyümölcseit épp most termi, e korszakos mérkőzés és megpróbáltatás véres, nagy napjaiban.”¹¹

„Trón és nemzet” közös érdekeinek végső eggyé olvadását – pontosabban a *duális* Monarchiának az Akadémia érdekében álló fennmaradását, az ehhez való intézményi ragaszkodást és ennek manifestációját a székházban felállított emlékműben – azonban egy másik műalkotás, egy büszt(pár) testesítette meg.

III.

Még 1914 nyarának legelején, az Erzsébet-emlékmű befejezéséhez közeledve – és mindössze hetekre az első világháborút kirobbantó szarajevói merénylettől – Holló újabb *bozettó*kat ajánlott fel az intézménynek: az uralkodót és el-

10. füzet), 516. *Kérelem a M. Tud. Akadémia tagjaihoz*, Akadémiai Értesítő, 1898. okt. 15. (9. kötet, 10. füzet), 524.

7 Márvány, 82 cm. MTA MGy, ltsz. 112.

8 HOLLÓ Barnabás levele Berzeviczy Albertnek, Budapest, 1913. július 5. MTA KIK KRKGy, Ms 5088/243; HOLLÓ Barnabás levele Berzeviczy Albertnek, Budapest, 1913. október 24. MTA KIK KRKGy, RAL 555/1913.

9 FORSTER Gyula levelei Berzeviczy Albertnek, Budapest, 1913. november 1., Budapest, 1913. december 19., Budapest, 1914. január 18. MTA KIK KRKGy, RAL ad 569/1913. BERZEVICZY Albert levele Holló Barnabásnak, Budapest, 1913. november 12. MTA KIK KRKGy, RAL 600/1913.

10 Márvány, 244 cm. Jelezve jobbra lent: „HOLLÓ BARNABÁS”. MTA Művészeti Gyűjtemény, ltsz. 2.

11 *Az Erzsébet-emléktábla leleplezése*, Akadémia Értesítő, 1914. dec. 15. (25. kötet, 12. füzet), 670–672.

hunyt feleségét ábrázoló reprezentatív gipsz büsztpárt.¹² Akadémiai vezetők informális biztatására foghatott a munkába, de a gesztus mögött ott lappanghatott a szobrász alkotói (és anyagi) válsága, kassai *Rákóczi-emlékének* (1911–1912) kudarca is. Korai sikereinek színhelyére tért vissza már az Erzsébet-emlékművel is – oda, ahonnan karrierje is indult *Az Akadémia alapítása* című, az intézmény székházának oldalfalába illesztett reliefjével (1893)¹³ –, a tudós testületben biztos megrendelőt látva.

Míg kezdetben az Erzsébet-emlékmű befejezésére várhattak az újabb szobrok megrendelésével, a háború kitörésekor mindenfajta meczenatúrát felfüggesztettek az Akadémián. Holló kora nyári felajánlására csak az emlék leleplezése után néhány nappal válaszoltak: a háború utánra halasztották (azaz elutasították).¹⁴

Holló azonban a háború végét már nem tudta kivárni. Végképp kicsúszott a lába alól a talaj, úgy mentális, mint pénzügyi értelemben: 1916 tavaszán idegszanatóriumba szállították (ott is halt meg 1917 őszén). Kisgyermekükkel magára maradt felesége hiába kérvényezte anyagi helyzetük rendezése érdekében az Akadémiánál a büsztpár megvételét.¹⁵

Az ügyben változást Ferenc József halála hozott 1916 végén. Az Akadémia az új uralkodónak, IV. Károlynak (1887–1922) lerótt hódolat¹⁶ után szinte azonnal a gipsz mellszobrok márványban való kiviteleztetése mellett döntött. Holló tisztelője és barátja – az Erzsébet-emlékművet is véleményező, egyébként éppen Ferenc József által felfedezett szobrász –, Telcs Ede (1872–1948) vállalta fel a kivitelezés különböző folyamatainak díjmentes felügyeletét (úgy, hogy közben maga is súlyos, az életét veszélyeztető betegségen esett át).¹⁷ A gipszeket egy pestújhelyi kőfaragó, Dávid István tette át hazai, ruskicai márványba.

Ferenc József büsztje 1917 legvégén, Erzsébeté pedig néhány hónappal később készült el; 1918 augusztusában szállították be őket az akkor már teljesen elnéptelenedett székházba.¹⁸ Az első emeleten, a díszterem előtt állították fel a bevett hazai ikonográfiát követő – Ferenc Józsefet a Szent István-rend öltözetében, Erzsébetet pedig koronázási díszruhájában ábrázoló –, a szokásoknak megfelelően naturalisztikusan felfogott, nagyszabású (de kissé iparos

12 HOLLÓ Barnabás levele Berzeviczy Albertnek, Budapest, 1914. június 1. MTA KIK KRKGy, RAL 361/1914.

13 Bronz, 170 × 440 cm, MTA.

14 HEINRICH Gusztáv levele Holló Barnabásnak, Budapest, 1914. november 22. MTA KIK KRKGy, RAL 594/1914.

15 HOLLÓ Barnabásné levele Berzeviczy Albertnek, Budapest, 1916. május 17. MTA KIK KRKGy, RAL 455/1916.

16 *Jelentés a M. Tud. Akadémia 1917. évi munkásságáról*, Akadémiai Értesítő, 1918. május (29. kötet, 5. füzet), 195.

17 TELCS Ede költségvetése és szerződéstervezete Holló Barnabás Ferenc József császár és király, valamint Erzsébet királyné büsztjeinek kivitelezése tárgyában, Budapest, 1917. március 24. MTA KIK KRKGy, RAL 281/1917.

18 *Az igazgató-tanács harmadik ülése, 1918. december 12-én*. Akadémiai Értesítő, 1919. jan. (30. kötet, 1. füzet), 55.

módon kivitelezett) szobrokat a Telcs által tervezett visszafogott és finom vonalú, elegáns mésző posztamenseken.

Ferenc József és Erzsébet szobrainak az állami intézményekben elhelyezett uralkodói büsztökhöz hasonlóan a (duális) uralom maradandóságát, legitimitációját kellett (volna) hirdetniük. De 1918 őszén, mindössze hetekre az őszi- őszi forradalom kitörésétől, a fegyverszünettől, a Monarchia szétesésétől és a népköztársaság kikiáltásától, azaz a politikai és katonai helyzet miatt leleplezési ünnepélyt – amely alkalmat adott volna szimbolikus politizálásra, a reprezentatív alkotások (bevert) aktuálpolitikai értelmezésére – már nem tartottak.

Két 1918 szeptemberének utolsó hetében a székházban tartott (bár nem az intézmény által szervezett) nemzetközi tudományos kongresszus (üdvözlő) beszédei, illetve előadásai viszont felfoghatók akként, sőt „trón és nemzet” viszonyának mediálásaként, hiszen vagy kormányzati személyek részéről és az uralkodóház (több) tagjának címezve hangzottak el (illetve ők is viszonyozták ezeket az üdvözléseket), vagy olyan a tudományos élet kiemelkedő szereplőitől származó megállapításokat tartalmaznak, amelyek indirekt módon értelmezik ezt a viszonyt.

Maguknak a Habsburgoknak a részvétele ezeken a tudományos üléseken (részben) a témának szólt. Mindkét tanácskozás a „korszakos mérkőzés[be] és megpróbáltatás[ba]” belerokkant katonák társadalmi reintegrációjával – pontosabban rideg, utilitarista módon egyszerűen keresőképesse tételükkel – foglalkozott; szimpla orvostudományi, sőt -technológiai (rokkantsebészeti, ortopédiai, testegyenészeti, ideggyógyászati, pszichoanalitikai stb.) praktikákkal megoldottnak látva és láttatva ezt a súlyos, több százezer embert érintő, nemcsak fizikai csonkolásokkal járó, de pszichésen is maradandó sérüléseket okozó, egész életre kiható, alapvetően szociálpolitikai és a társadalom egészét érintő problémát.

IV.

A Bajtársi Szövetség Orvosi Szakosztálya 1918. szeptember 21. és 23. között az Akadémia dísztermében rendezte meg kongresszusát. A Szövetséget a központi hatalmak különböző társadalmi és kulturális szervezetei közötti együttműködés, tehát az egy táborba tartozás érzésének elmélyítése érdekében hozták létre a háborús eufória eloszlásakor. A hazai tagozat 1916 nyarán alakult meg az államigazgatás – sőt az Akadémia – vezetőinek részvételével (mégis egyfajta pártok feletti szerveződésésként), az Orvosi Szakosztály pedig 1916 őszén. Utóbbi legfőbb tevékenységét a (háború előtti nemzetközi kongresszusok mintájára) mindig más tagállamban megrendezett közös tanácskozásokon való részvétel jelentette, amelyeken különböző hadi és közegészségügyi, járványügyi, valamint továbbképzési kérdéseket vitattak meg, és a témák sorából viszonylag hamar kiemelkedett a beteg katonák gyógy- és fürdőhelyeken való kezelésének kérdése.

A kongresszusok sorában a szinte kizárólag osztrák, német, török, bolgár és magyar katonáorvosok részvételével zajló budapesti az utolsó volt, már a háború legvégén, egyúttal több (vagy inkább: más) mint az orvosképzéssel, a hadigondozással, a fajegészségügyi (!) és népesedéspolitikai kérdésekkel, illetve a malária terjedésével foglalkozó tanácskozás¹⁹ (a spanyolnátháról, amely már addig annyi áldozatot szedett, mint az egész háború, egyébként nem esett szó). Már az is árulkodó, hogy kezdetben az országházban akarták megtartani a rendezvényt – a Szakosztály elnöke, Grósz Emil (1865–1941) szemész megfogalmazásában „alkotmányunk ezen hatalmas symbolum[ában]” –, akárcsak az, hogy a Monarchia, valamint a szövetséges államok magas rangú tisztviselői által képviseltették magukat, illetve hogy a fővédnök a király, IV. Károly volt.²⁰

Az uralkodó József Ferenc főherceg (1895–1957) révén képviseltette magát, aki huszáregyenruhában és a magyar királyi korona másolatával²¹ (valamint apjával, a déli hadtest parancsnokával, József Ágosttal és vöröskeresztes ápolónői ruhát viselő anyjával, Augusztia főhercegnével [1875–1964] együtt) érkezett. A főherceget Szterényi József (1861–1941) kereskedelmi ügyi miniszter, a Szövetség ügyvezető elnöke fogadta, úgy vezetve fel a kongresszust, mint ami „a királyért és a hazáért vérző katonák[at]” akarja visszaadni „katonai és polgári feladatuknak”, miközben éltette az uralkodót, a „tudomány és a kultúra istápolóját”.²² József Ferenc hasonlóan propagandisztikus, az adott katonai helyzetet tekintve demagóg szellemben válaszolt, mondván: „az ő [katonai] áldozatainknak köszönhetjük a mi gazdag és virágzó jövőnket”. (Egyébként sürgöny formájában a király is üdvözölte a kongresszust, akárcsak II. Vilmos [1859–1941] német császár és Ferdinánd [1861–1948] bolgár cárr; mindegyikük a néperő helyreállítását várta az összejöveteltől saját „trónjának és nemzetének védelmében”.²³) Mindebből látható, hogy a rendezvény a Habsburgok (illetve a központi hatalmak) részéről (teátrális) kísérlet volt arra, hogy a katonai vereség beismerését elodázzák és hatalmukat megerősítsék, illetve legitimálják, valamint az elszigetelt, szétesőben lévő Monarchiát (úgy is mint a monarchikus államformákat) átmentsék. Mindehhez a szövet-

19 A programra és az előadásokra vonatkozóan lásd *Jelentés a német, osztrák, török és magyar bajtársi szövetségek orvosi szakosztályainak és a bolgár kiküldötteknek Budapesten 1918. szeptember hó 21–23-án tartott együttes üléséből*. A Magyarországi Bajtársi Szövetség Orvosi Szakosztálya / *Ärztliche Abteilung der Ungarischen Waffenbrüderlichen Vereinigung. Bericht über die in Budapest am 21 – 23. September 1918 Stattgefundenen Gemeinsamen Tagung der Ärztlichen Abteilungender Waffenbrüderlichen Vereinigungen Deutschlands, Österreichs, der Türkei und Ungarns und der Vertretung Bulgariens*. Bp., Franklin, 1918.

20 Grósz Emil levele Berzeviczy Albertnek, Budapest, 1918. augusztus 31. MTA KIK KRKGy, RAL 702/1918.

21 Lásd MÜLLNER János, *A közép-európai orvosok kongresszusa Budapesten: A megnyitó ülés az Akadémián*, *Érdekes Ujság*, 1918. szept. 6., 38.

22 *Orvoskongresszus Budapesten*, Pesti Hírlap, 1918. szept. 22., 6.

23 *Jelentés a német, osztrák, török és magyar bajtársi szövetségek orvosi szakosztályainak és a bolgár kiküldötteknek ...*, i. m., 311–313.

ségesek jelen lévő képviselői és katona(orvosa)i megfelelő *szereplőkkel* járultak hozzá, a nemzeti tudományos intézmény pedig megfelelő szintértként (még inkább, *színpadként*, sőt – gondolva itt a büsztpárra: – *kellékekkel*) szolgált.²⁴

Maga a program is azt jelzi, hogy a ténylegesen elhangzó (és nyomtatásban is megjelenő szakorvosi, közelítéseikben már korántsem lojális) előadások²⁵ mellett valami más célja is volt a kongresszusnak. A Park Klubban adott esti fogadás (ahol ugyancsak állt az uralkodópár büszkje, Zala György [1858–1937] két alkotása [1898–1899]²⁶), a luxusszállodákban, például az újonnan átadott Gellértben történő étkeztetés (az alapvető élelmiszerek hiányának idején), a dunai hajókázás és a margitszigeti séta, az Operában töltött este (az *Aidát* hallgatták), valamint egy többnapos felvidéki fürdőtúra (főleg a külföldi résztvevők számára)²⁷ mind-mind azt jelzi, hogy több százezer csonkolt (és súlyosan traumatizált), valójában harc- és munkaképtelen katona (hadi)gondozásának, illetve társadalmi reintegrációjának elméleti kérdéseit, azok fontosságát jócskán felülírhatta néhány száz (a frontvonal poklából egy hétre kiszabaduló) katona(orvos) rekreációjának nagyon is kézzelfogható egyéni élménye – a József Ágost főherceg által már korábban is aktívan támogatott katonai üdültetési forma.

V.

Néhány nappal később, szeptember 28-án és 29-én a Nemzetközi Pszichoanalitikai Egyesület rendezte meg V. kongresszusát az Akadémián – és ez még a Bajtársi Szövetségénél is rendhagyóbb összejövetel volt. Szűk két évtizeddel Sigmund Freud (1856–1939) úttörő *Álomfejtésének* megjelenését (1899) követően ugyanis a pszichoanalízis mindössze maroknyi, bár elkötelezett követővel bírt Magyarországon, de nem jelentett bevett tudományágat Európa más országaiban sem; a hivatalos, állami körök elutasították. (A nemzetközi egyesületet 1910-ben alapították, hazai részlegét pedig 1913-ban.)

Hogy mindezek ellenére a díszterem melletti heti ülések termében tanácskozhattak, a közönség soraiban ráadásul kormányzati emberekkel – „dr. Alcsúti Ágosttal” *alias* József Ágost főherceggel, a déli hadtest parancsnokával és a porosz, illetve a közös hadügy-, valamint a honvédelmi minisztérium több a Bajtársi Szövetség összejövetelén is részt vevő képviselőjével, továbbá Bárczy István (1866–1943) főpolgármesterrel –, az a háborús (korábban traumaként ismert) neurózis jelenségével függött össze.

²⁴ MÜLLNER, i. m., 38.

²⁵ *Jelentés a német, osztrák, török és magyar bajtársi szövetségek orvosi szakosztályainak és a bolgár kiküldötteknek...*, i. m.

²⁶ SZATMÁRI Gizella, *Fény és árnyék: Zala György pályája és művészete*, Zalaegerszeg, Vitrin, 2014. kat. 56–57.

²⁷ Budapesti Hírlap, 1918. szept. 24., 8, 11.

A háború előrehaladtával az állami és katonai vezetés számára ugyanis egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a harctéren szerzett mentális sérülések legalább akkora, ha nem nagyobb kihívást jelentenek (majd) a katonák társadalmi reintegrációja szempontjából, mint a rokkantság, és hogy ezeknek a megbetegedéseknek a gyógyítása sokkal kevésbé eredményes. A több százezer, „a korszakos mérkőzés és megpróbáltatás” során szerzett (de fizikai sérüléssel nem indokolható) általános remegésben, járászavarban, görcsös bénulásban, tompultságban vagy depresszióban, testrészek érzéketlenségében és egyebekben szenvedő katona (és civil) gyógykezeléséről ugyan már 1916-ban tanácskoztak a központi hatalmak ideg orvosai Münchenben, de – tudományos kanonizáltság ide vagy oda – egyre nagyobb szükség volt más, hatékonyabb gyógymódokra a szimulánsként vagy árulóként való megbélyegzésen és a frontvonalba való visszarendelésen, illetve esetenkénti kivégzésen, valamint az ideggyógyászat konzervatív terápiáin (a kezdeti néhány napos szabadságoltatáson, majd az elektrosokkon, hideg vizes fürdőn, éheztetésen, munkaterápián és hasonlókon) túl. A pszichoanalitikusoknak pedig volt alternatív, működő módszerük. Jó helyzetfelismerő képességgel, a kormányzati körök fokozott érdeklődését látva a jelenséggel foglalkozó saját kongresszus megrendezése felől döntöttek 1918-ban (holott a háború alatt addig nem üléseztek).

Mivel az eredetileg tervezett helyszín, a kelet-poroszországi Boroszló (ma Wrocław, Lengyelország) megközelíthetetlené vált, a kongresszust Budapestre tették át. Ehhez nem volt elég a magyarországi egyesület elnöke, Ferenczi Sándor (1873–1933) szervezőtevékenysége, kellett József Ágost főherceg (informális) támogatása is, amely elősegítette, hogy az Akadémia (bár vonakodott) átengedje üléstermét, Budapest székesfőváros pedig luxus-körülményeket teremtsen. Így az ínségből, feleségükkel, civil ruhában érkező lélekelemzők (is) a Gellérten lakhattak és a teraszon uzsonnázhattak, majd kirándulóhajó vitte őket (is) az Akadémiára; szombat este pedig a Hotel Bristolban adott a főváros pazar fogadást (amelyre egyikük úgy emlékezett vissza, mint „az Osztrák-Magyar Birodalom végső, csillogó gáláj[ára]”²⁸). (Freud másnapi, hírhedtté vált, az akadémiai szolgát felháborító üléstermi szivarozása is elsősorban ennek a nélkülözéseknek néhány napra véget vető luxusnak, semmint a szabadgondolkodásnak volt a megnyilvánulása, mint ahogy azt Kosztolányi Dezső [1885–1936] kissé elfogultan szerette volna beállítani.²⁹)

Maga az ülőszak a pszichoanalízist a háborús neurózisok egyetlen sikeres terápiájaként építette fel. A bevezetőt Freud tartotta alaptételének, a tudattalan szexuális aspektusainak rövid ismertetésével. Utána két tapasztalt, frontot járt és különböző katonai pszichiátriai intézményekben (ún. „idegállomásokon”) mentálisan sérülteket éveken át analizáló katonaorvos – a hazai,

28 FRIEDRICH Melinda, *Az 1918-as Nemzetközi Pszichoanalitikai Kongresszus a korabeli napisajtóban. Spanyolnátha, kánikula és cári család sorsa*, Imágó, 2018/2, 67–68.

29 KOSZTOLÁNYI Dezső, *Freud szivarja*, Pesti Napló, 1918. okt. 1., 9.

illetve a nemzetközi egyesület elnöke, Ferenczi Sándor és Karl Abraham (1877–1925) – egybehangzó előadása következett. Az ideggyógyászoktól eltérően a háborús neurózist ők mind nem a tudat, hanem a lélek betegségeként értékelték meg, és nem tüneti kezelésével, hanem tudattalan megnyilvánulásainak tudatosításával foglalkoztak.

A téma főreferense Ferenczi volt. Előadása – egy 1916-os gondolatmenetnek továbbfejlesztése – ma publikáció formájában ismert: néhány hónappal a kongresszus után jelent meg.³⁰ Ferenczi jórészt a háborús neurózisokkal foglalkozó ideggyógyászati irodalom (azaz személyek, módszerek és állítások) lépésről lépésre történő, alapos kritikáját adta, (az írott változatban) például saját főnöke, az újpesti idegállomás vezetője, az egyetemi tanár és akadémiai tag Jendrassik Ernőét (1858–1921), aki feltehetően ott volt az ülésen. Majd a traumák pszichére gyakorolt regresszív hatása, azaz a lelki fejlődés korábbi, már meghaladott szintjeire való visszaesés mellett érvelt narcisztikus, gyermeki, csecsemőkori, sőt ősi, állati reakciómechanizmusokhoz való visszatérésről szólva.

Ezekben a megfogalmazásokban érezhető leginkább, hogy strukturáltsága és árnyaltsága ellenére Ferenczi valójában körben járt: kereste, de (saját maga számára) nem tudta pontosan megragadni azt a jelenséget, amelyre a trauma nyomán fellépő neurózis visszavezethető. Az előadás után néhány héttel, a referátum sajtó alá rendezése közben (!) viszont a kezébe került Ernst Moro (1874–1951) gyermekgyógyász egyik írása a csecsemőkori reflexekről. Ebben olvasta, hogy ha „egy pólyás csecsemőnek [...] mindkét kezünkkel a párnájára ütünk, akkor sajátos mozgási reflex jön létre [...]: a gyermek mindkét karja [és lába] szimmetrikusan addukáltatik, hogy azután könnyű tonikus mozdulatokkal ív alakban ismét addukáltassanak. [...] Azt mondhatnók: Moro itt egy kis ijedtségi (vagy traumás) neurózist mesterségesen idézett elő.” Ez Morót „arra a természetes átkarolási reflexre [emlékeztette], amely az 'anyjukba kapaszkodó' állatcsecsemőket jellemzi.” Ennek alapján Ferenczi (előadásának írott változatában, egyfajta appendixként) úgy konkludálhatott, hogy a háborús neurotikusoknál „is az történik, hogy a reakciómód hirtelen ijedtség folytán atavisztikus formákra esik vissza”.³¹

A referátum ezen összegző megállapítása viszont nemcsak a fronton harcoló katonákban, hanem magában a tudós közösségben ható tudattalan erőket, a Monarchiába való, ijedt, patológikus akadémiai kapaszkodást is megvilágíthatja. A kívülről anakronisztikusnak, megkésettnek tűnő intézményi szoborállítás ezek alapján ugyanis nem más, mint regresszió, korábbi (történelmi) fejlődési szinteken való megrekedés, Ferenczi szavaival: traumás neurotikusok reakciómódjának atavisztikus formája (amelyből hosszú időn át sem tudtak kigyógyulni).

30 FERENCZI Sándor, *A háborús neurózisok pszichoanalízise* = F. S., *A hisztéria és a pathoneurózisok*, Bp., Dick Manó kiadása, 1919, 71–90.

31 FERENCZI, i. m., 90.

A kormányzati emberek és a pszichoanalitikusok Monarchiába kapaszkodása és pillanatnyi egymásra találása sem értékelhető másképp. Felbomlóban lévő uralmi rendszerek kerestek túlélésük érdekében megoldást egy súlyos társadalmi problémára, míg a peremről figyelő analitikusok a mozgalom legitimálását várták az együttműködéstől – ez azonban össze nem illő minőségek szükségszerűen kudarcra ítélt, rövid életű konstellációja volt. Mert az ideggyógyászok és módszereik kritikája ugyan meggyőző volt annyira, hogy úgy a közös, mint a porosz hadsereg vezetői rendelkezzenek a pszichoanalízis bevezetéséről az idegállomásokon (azoknál a katonáknál, akiknél más nem használt),³² ez a parancs azonban már a hadsereg irányításának összeomlásakor érkezett. A tudományos intézmények ellenállását a lélekelemzőknek pedig nem sikerült áttörniük a felsőbb körök rövid életű pártfogásával – ezt legjobban Ferenczi karrierje igazolja. Az Akadémia már a heti ülések termét is csak felsőbb nyomásra engedhette át, vezetői közül csak Goldziher Ignác (1850–1921) orientalista, az I. Osztály elnöke, igazgatótanácsi tag hallgatta az előadásokat (miközben a Bajtársi Szövetség tanácskozásán az Akadémia vezetői és tagjai nagy számban képviseltették magukat). Jendrassik mereven ellenállt a módszer hazai kanonizálásának – szimpla „pornographianak” és az erkölcsök lezüllesztésének látva azt –, akkor is, amikor 1918 végén megakadályozta, hogy Ferenczi a pszichoanalízis módszertanával foglalkozó előadás-sorozatot tartson az egyetemen, és akkor is, amikor meggátolta egyetemi tanárrá való kinevezését (végül azonban, az egyetemi autonómiát letörve, Kunfi Zsigmond [1879–1929] kézi vezérlésével mégis kinevezte Ferenczit a „psychoanalytikai tanszék” élére).

VI.

Távolabbról nézve még inkább kirajzolódik az akadémiai büsztpárban manifestálódó politikai állásfoglalás sajátossága. A büsztek ugyanis olyan időszakban keletkeztek – még inkább: maradtak fenn –, amelyet (legfőképpen a háborús vereség miatt) erős Habsburg- és Osztrák-Magyar Monarchia- (kiváltképp pedig dualizmus-), valamint általános monarchiaellenesség jellemezett mind az országban, mind a(z egykori) birodalomban,³³ és amelyet más típusú szoborállítások (még inkább: -döntések) kísérték itthon és külföldön egyaránt.

IV. Károly trónra lépését követően például gipszöntvények formájában, tömegtermeléssel sokszorosították azt a bronz büsztöt, amelyet Ligeti Miklós (1871–1944) készített (még a Monarchia tábornokait felvonultató sorozat ré-

32 ERŐS Ferenc, KAPÁS István, KISS György, *Pszichoanalízis a hadseregben (1914–1918)*, Hadtörténeti Közlemények, 1988/1, 143–146. Karl ABRAHAM, [cím nélkül], *Imágó*, 2018/2, 65. (8. lábjegyzet)

33 HATOS Pál, *Az elátkozott köztársaság: Az 1918-as összeomlás és forradalom története*, Bp., Jaffa, 2018, 223–243.

szeként) a bécsi Heeresgeschichtliches Museum számára.³⁴ A duális rendszer folytonosságát és stabilitását, a háború pozitív végkifejletét kellett volna propagálniuk országszerte, de – utólag visszatekintve – már anyaguk is a fennálló rend mindenki számára váratlan, gyors összeroppanását vetítette előre.

A háborút követő forradalmak pedig a *damnatio memoriae* évezredes hagyományát követve döntötték le és zúzták össze a régi rend megtestesítőinek emlékműveit. És nemcsak II. Sándor (1818–1881), III. Sándor (1845–1894), valamint II. Miklós (1868–1918) cárról különböző moszkvai szobraikat az 1917-es februári, majd októberi orosz forradalmakat követően, hanem a Millenniumi emlékmű királyszobraikat is 1919 áprilisának elején. Mária Terézia (1717–1780) szobrát például szakszerűen bontották le; a folyamatról készült felvételeken pusztán az utal az uralom természetében beálló forradalmi változásokra, hogy a járókelőkkel egy szintre leszállított műre, tiszteletlenül, gyerekek másztak fel. Úgy tűnik, egyedül Ferenc József (általában Zala György alkotásának vélt, de Füredi Richárd [1873–1947] által készített, 1906-os³⁵) szobrán álltak bosszút azonnali, helybeli szétzúzásával.³⁶ (Ez az őt ábrázoló alkotásokkal egyébként az 1920-as évek elején a Monarchia utódállamaiban mindenhol megesett – Kolozsvárott például az egyetem főbejáratánál lévő 1902-es emlékérről fűrészelték le a fejet 1920-ban, 1925-ben pedig az egész szoborcsoportot elbontották –,³⁷ de a szegedi Nemzeti Emlécsarnokban 1931-ben felállított büsztje is a Tiszában végezte 1945-ben.³⁸) Az ezeket a forradalmi pusztításokat dokumentáló korabeli felvételek is propagandaanyagok: az értelmezhetetlenné vált, roncs formákat értetlenül és idegenként szemlélők (gyakran gyerekek) az új (ártatlanként tételezett, de a régi rezsimet nem tisztelő) (kommunista) rend egalitáriánus voltát hirdették.

Ezekkel a szoborállításokkal és -döntésekkel összefüggésben bír jelentéssel az, hogy Ferenc József és Erzsébet akadémiai szoborpárja nem semmisült meg 1918–1919 fordulóján, hogy a súlyos, alig mozdítható büsztöket megóvásuk (és elrejtésük) érdekében a díszterem mellett lévő, az alapító kultuszát ápoló Széchenyi-Múzeumba (!) tolták át 1918 végén,³⁹ majd a forradalmak levonulása után egyszerűen visszatolták őket eredeti helyükre. És ahogy egy Habsburg a család 1921-es trónfosztása ellenére egészen 1944 végéig elnök

34 Bronz, 89 cm. Jelezve: „Ligeti Miklós -917”. Bécs, Heeresmuseum, ltsz. KBI 624. Gipszöntvényei hazai múzeumokban: Hadtörténeti Múzeum, ltsz. 0036/Szo (KGY4804); Budapesti Történelmi Múzeum Fővárosi Képtár, ltsz. 24.434; Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria, ltsz. 5055.

35 BORÓVI Dániel szíves szóbeli közlése.

36 VÖRÖS Boldizsár, *Történelmi hősök, új rendszerek: Emlékszobrok Szovjet-Oroszországban és a Magyarországi Tanácsköztársaságban 1917–1919*, *Mozgó Világ*, 1998/5, 94–95.

37 *Állítsuk fel a csonkaország csonka szobrát*, *Magyarország*, 1928. szept. 23., 10.

38 „A korabeli híradások szerint a budapesti Ganz-gyár Szegedre kiránduló munkásifjai törték össze, [...] vélhetően szervezett akció keretében.” TÓTH Attila, *A Nemzeti Emlécsarnok*, Szeged, Szeged Megyei Jogú Város Önkormányzata, 2009, 149.

39 *Az igazgató-tanács harmadik ülése: 1918 december 12-én*, *Akadémiai Értesítő*, 1919. jan. (30. kötet, 1. sz.), 55.

lehetett a még mindig Ferenc Józsefről elnevezett téren álló akadémiai székházban, úgy a reprezentációs sémák sem változtak a két világháború között a „duális” berendezkedésű intézményben.⁴⁰

VII.

Ennek a „trón és nemzet” elválaszthatatlanságát és egymásra utaltságát őrző intézményi zárványnak azonban egyszer le kellett tűnnie, reprezentációs formáival együtt. Ez valamikor 1949 decembere után⁴¹ következett be; akkor, amikor a mindaddig (!) „műbeccsel” bíró büsztök – több más időszerűtlenné vált alkotás társaságában, és elszenvedve az újabb történelmi traumákat, a ledöntésekkel járó sérüléseket – lekerültek az akadémiai pincékbe. (A posztamensek a helyükön maradtak, hogy a továbbiakban az új politikai rend képviselőinek szobrait hordozzák; 1989 után pedig az egyikre Dunaiszky László [1822–1904] művét, *Széchenyi István büsztjét* [1877] [!] helyezték.⁴²) A *Budapest* című folyóiratban 1978-ban közölt fényképfelvétel is ott, a pincében örökítette meg őket, de akkorra már Ferenc József büsztjéről – előre kitervelten és sok munkával, precízen, a nyaknál – leválasztották a fejet, és a két részt elkülönítve tárolták.⁴³ Bármikor is történt, ez a forradalmi időkre jellemző „lefejezés”, ez a királygyilkosságot imitáló, morbid aktus vetett véget szimbolikusan „trón és nemzet” (az Akadémián felértékelt), összeforrottságának és elválaszthatatlanságának, az intézmény Habsburgokba, a dualizmusba való kapaszkodásának.

Innentől kezdve radikálisan másképp mediálták „trón és nemzet” (most már szűkítsük le: Ferenc József fejtöredékében manifesztálódó) viszonyát az Akadémián. Például úgy, hogy a szoborroncs(ka)t még ugyanabban az évben, 1978-ban kidobálták az udvarra. Legalábbis, állítása szerint, Rigó Béla (1942–2017) irodalmár – klasszikussá vált gyermek- és ifjúsági irodalmak szerzője, szerkesztője – az udvarról, egy törmelékkupac tetejéről a táskájában menekítette ki a fejtöredéket (amely később az ő hagyatékából került vissza az Akadémiára).⁴⁴ A tiltott uralmi jelképet megtalálójá nyomban szocialista propagandaanyaggá változtatta egy tinédzsereknek szánt dokumentumgyűjte-

40 Az első emeleti lépcsőházban említi őket MEDVEY Lajos, *Vezető Budapest szobrai megtekintéséhez*, Bp., Mérnökök Nyomdája, 1939, 42.

41 Még sértetlenként tűnik fel a szoborpár GERGELY Pál, *Leltár az Akadémia palotájában levő műtárgyakról*, Bp., 1949. dec. 8. 2. Folio, gépirat (rajta Gergely Pál kézírása). MTA KIK KRKGy, K 1277/4. (RAL 294/1949).

42 Márvány, 60 cm. Jelezve hátul: „DUNAISZKY. L. Budapest 1877”. MTA Művészeti Gyűjtemény, ltsz. 1.

43 GERGELY Pál, *Az Akadémia pincéi*, Budapest, 1978/4, 33.

44 Rigó Béla: *Előszó*, illetve Ismeretlen fényképész: *Rigó Béla Holló Barnabás, Telcs Ede és Dávid István Ferenc József császár és király büsztjének fejtöredékével (1978 után)*, Kincskereső, 2000/3–4–5, 120. és belső borító. Rigó Béla mellett szól, hogy ebben a Kincskeresőben megjelentetett *Előszóval* felajánlotta a mű visszaszolgáltatását, azonban nyílt levele feltehetően nem ért el az Akadémia vezetéséig.

mény (*Fiúk-lányok könyve* 1979) borítóján, amely a tanácsköztársaság hatvanadik évfordulójára jelent meg.⁴⁵ A beállított jelenet, amelyen fűben heverő kamaszok méricskélnek szemtelen pillantásokkal az előttük heverő töredéket, mintegy újraéleszti a forradalmi időszakot: a szobordöntések propagandisztikus dokumentációjának ikonográfiájával egyszerre idézi és összegzi a „trónok és nemzetek” történelmi sorsfordulójaként tételezett korszakot – és ez az egyetlen kontextust, amelyben nyilvánosságot kaphatott a meghaladott uralom szimbóluma.

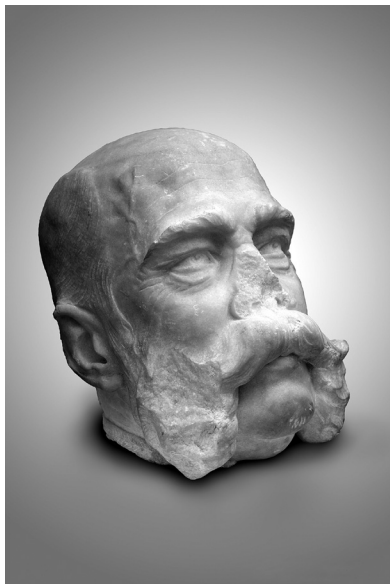
Hanák Péter (1921–1997) történész is másképp mediálta „trón és nemzet” viszonyát abban a kétkötetes nagymonográfiában, amely (ugyancsak) 1978-ban, az ő főszerkesztésében jelent meg, és amely Magyarország 1890 és 1918 közötti történelmét a nagyhatalmi és nemzeti érdekek egymással való folyamatos és egyre mélyülő konfrontációjaként, (politikai) válságok sorozataként írja le, kíméletlen portrét adva a felelősről, az elnyomó uralmat megtestesítő Ferenc Józsefről is.⁴⁶ (Hanák egyébként ugyanebben az évben védte meg hasonló témájú akadémiai doktori értekezését a székházban.)

Jancsó Miklós (1921–2014) filmrendező életművében pedig a hatalom (korszakoktól független, az egyént összező) természetének feltérképezése jelentett meghatározó vonulatot. *Magánbűnök, közerkölcsök* című 1976-os olasz–jugoszláv (hol erotikusnak, hol pornográfnek bélyegzett; itthon a túrt kategóriába sem férő) filmdrámája is ezt a témát járja körül – Rudolf trónörökös halála kapcsán. Négy nonkonvencionális, a bevett társadalmi nemi szerepeket semmibe vevő, azokon túllépő fiatal szerelméről szól, akik felfokozott (testi) felszabadultságukkal és korlátozhatatlanságukkal protestálnak a mindenkor hierarchiákban és dichotómiákban gondolkodó, határokat állító és elnyomó – az idős Ferenc József számos emlékműről, festményről és sokszorosított grafikáról (köztük az akadémiai fejtöredékről) ismert, ikonikussá vált vonásaival maszkírozott – hatalom ellen, a bármifajta (társadalmi vagy szexuális) gát meghaladásától a társadalmi (nemi) szerepek összemosódásáig, a személyiség határainak felbomlásáig, az én kiterjesztéséig, a másokban való teljes feloldódásig, a vele való eggyé válásig jutva el – tökéletes androgünné válva. De nem csak Jancsó filmje álcázza a mindenkori (és legfőképp akkori) elnyomó hatalmat az uralkodó vonásaival. A Hanák-féle nagymonográfia sok passzusa olvasható (Ferenc József nevének behelyettesítésével) erős rendszerkritikaként, és a *Fiúk-lányok könyve* borítóján is megjelenik egy ilyen olvasat lehetősége.

45 TÓTH Péter, *Borító (Holló Barnabás, Telcs Ede és Dávid István Ferenc József császár és király büsztségének fejtöredéke a fűben, gyerekekkel)* = *Fiúk-lányok könyve*, szerk. RIGÓ Béla, Bp., Móra, 1978.

46 HANÁK Péter, *Bevezetés: A politikai rendszer = Magyarország történelme 1890–1918*, szerk.: HANÁK Péter, Bp., Akadémiai, 1978, I, 36–37.

Képek

1. kép. Holló Barnabás után Telcs Ede és Dávid István: Ferenc József császár és király mellszobrának töredéke, 1917. Ruskicai márvány, 30 cm. MTA Művészeti Gyűjtemény, ltsz. 810

2. kép. Müllner János: A közép-európai orvosok kongresszusa Budapesten. A megnyitó ülés az Akadémián. *Érdekes Ujság*, 1918. szept. 26., 38. Nyomtatott fénykép. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár

3. kép. Ismeretlen fényképész: Gipszöntvények gyártása Ligeti Miklós IV. Károly császár és király büsztjéről, 1917. Fénykép, 169 × 227 mm. Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeli Intézet és Múzeum, ltsz.: 28450-34/Fk

4. kép. Ismeretlen fényképész: Alexander Mihajlovics Opekusin III. Sándor cár ledöntött („lefejezett”) moszkvai emlékműve (bronz, 1912), 1918. Digitalizált fénykép

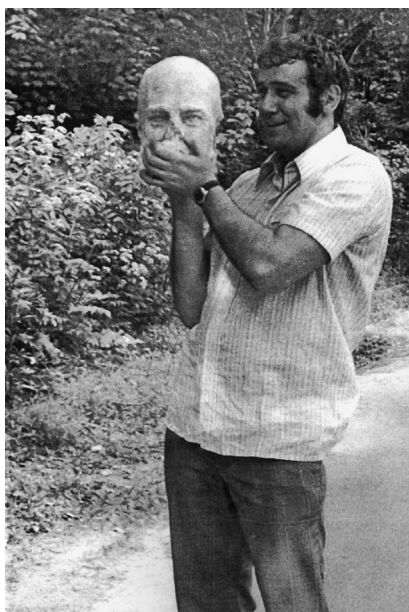
5. kép. Ismeretlen fényképész: Tömeg a Milleniumi emlékmű ledöntött szobrai körül, 1919. február–április. Fénykép, 165 × 234 mm. Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Fényképtár, ltsz. 57.38

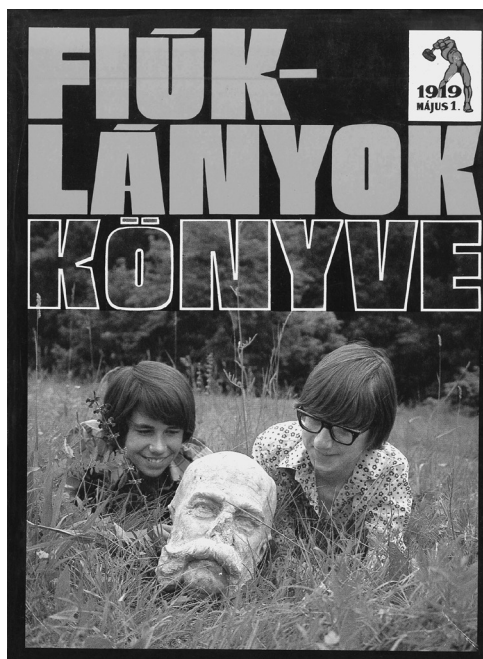
6. kép. Harsányi Gyula: A Milleniumi emlékmű ledöntött Ferenc József szobra, 1919. február–április. Fénykép, 170 x 230 mm. Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Fényképtár, ltsz. 62.18

7. kép. Siklós Péter: *Ferenc József fejtöredéke* (a háttérben), *Erzsébet királyné büsztje* (az előtérben) GERGELY Pál, *Az Akadémia pincéi*, Budapest, 1978/4, 33.
Nyomtatott fénykép. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjtemény

8. kép. Ismeretlen fényképész: Rigó Béla Holló Barnabás, Telcs Ede és Dávid István
Ferenc József császár és király büsztjének fejtöredékével, 1978 után

9. kép. Tóth Péter: Holló Barnabás, Telcs Ede és Dávid István Ferenc József császár és király büsztjének fejtörédéke a fűben, gyerekekkel. *Fiúk-lányok könyve*, szerk. RIGÓ Béla, Bp., Móra, 1978, borító. Nyomatott fénykép. Magántulajdon